

Сутнісно оспорювані концепти як інструмент політологічних розвідок: визначення і характеристики

Максим Яковлев, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Стаття присвячена впровадженому в науковий обіг ще в середині 1950-их рр. британським філософом В. Б. Голлі поняття «сутнісно оспорювані концепти», яке все ще залишається маловідомим і недостатньо дослідженим в українській політичній науці. У статті дається першопочаткове визначення сутнісно оспорюваних концептів, запропоноване самим Голлі, а також виокремлюють та пояснюють запропоновані ним ознаки таких концептів. У статті показано, що в назві криється мовний нюанс, який вказує на те, що концепт є не просто спірним, у тому значенні, що він є неоднозначним чи не є чітко визначеним, а те, що за самою своєю природою (тобто «суттю», що відображено у першому слові назви) конкретний концепт стає об'єктом нескінченних дискусій про його значення та смисл і відтак він є не «спірним», а саме «оспорюваним». У статті наводяться і мовно-термінологічні нюанси, що криються в критеріях визначення концептів: критерій «appraisiveness» та «diverse describability», яким підібрані українські мовні еквіваленти. У статті також виокремлені основні характеристики та ознаки сутнісно оспорюваних концептів, зокрема їхня ціннісна складова, внутрішня складність, різноманітна описуваність, відкритість, взаємне визначення оспорюваності концептів з позицій тих сторін, що беруться ці концепти оспорювати, зразок чи взірець, в якому коріниться «концептуальне значення» та прогресуюче протистояння щодо правильного визначення концепту та його коректного застосування. Разом з цими критеріями у статті виокремлені й уточнення до дискурсивних практик довкола таких концептів. Позаяк у своїй доповіді Голлі не розглядає семантичних нюансів запропонованого терміну, у статті доводиться, що пошуки першопочаткового значення якогось концепту як лексеми може заводити дослідника в глухий кут. За допомогою двох ілюстративних прикладів сутнісно оспорюваних концептів – популізму в інтерпретації двох німецьких науковців, Я.-В. Мюллера та Б. Штегемана, та авторського концепту нідерландського соціального психолога Ф. Схапера – вірус популізму – у статті виокремлюється важливість ідеологічного виміру в підходах до політичних концептів, оспорюваність яких може бути обумовлена радикальною ідеологічною позицією. У статті показано, що у випадку авторських концептів оспорюваними можуть бути конотація, запропонована підібраним автором терміном, а також його методологічний підхід. Серед перспективних для подальших досліджень виокремлені дослідження типологій дискурсу, в яких неоднозначні концепти оспорюються.

Ключові слова: ментальне поле суспільства, правова культура, нормативно-правовий архетип, правова міфологія, землеробний спосіб життя, нормативно-правова інтровертивність, демократизм

Essentially contested concepts as a tool in political studies: definition and criteria

Maksym Yakovlyev, National University of Kyiv-Mohyal Academy

A notion of "essentially contested concepts", introduced by a prominent British philosopher W. B. Gallie in 1956, still remains practically unknown or at least not sufficiently well researched

in the Ukrainian political science. In order for this notion to be applied as a tool in empirical studies either using data on political processes in Ukraine or studying external processes from a Ukrainian perspective, it has to be defined and discussed. This article provides an original definition of essentially contested concepts as it was introduced by Gallie, and his seven original criteria for defining a given concept an essentially contested are presented and commented. As a great master of his mother tongue – the English language – W. B. Gallie used a plethora of opportunities provided to him by the richness of his language to put forward and advocate for his idea of essential contestability of some concepts. Consequently, a number of criteria for defining essentially contested concepts possess some unique qualities that may be lost once translated into another language – which is also the case with Ukrainian translation. This article points to a number of such instances, of which Ukrainian scholars should be aware, namely: the original component "contested" provided for a whole stream of discussion regarding the "contestedness" of some concepts as a genuine quality of phenomena that will inevitably become objects of constant disputes and contestations. Secondly, the criteria of "appraisiveness" and "diverse describability" are not easily translated and need to be taken care of when applying them as practical characteristics of concepts under study. This article lists the original criteria for the essentially contested concepts: appraisive character of such concepts, their internal complexity, diverse describability, openness, recognition of their contested essence by the contending parties, existence of an exemplar that anchors conceptual meaning of such a concept, and progressive contestation by means of which a better coherence of concept's usage can be achieved. Moreover this article also pays attention to a number of additional nuances articulated by Gallie that are of great importance when dealing with essentially contested concepts: the lack of any quantitative scheme or general rule for deciding on the best concept in any contestation regarding the correct use of such a concept and the fact that the uses of essentially contested concepts are discussed and debated "aggressively and defensively" by the contesting parties. Despite the fact that Gallie didn't pay any attention to the linguistic side of concept's studies, this article shows that a search for an original meaning of any concept can be misleading – or even illusory. Using two examples of contested concepts – "populism" in the works of two German scholars J.W. Müller and B. Stegemann and the "virus of dictatorship" by the Dutch social psychologist F. Schaper, this article demonstrates that the essence of such concepts can be contested based on the ideological stances taken by the contesting parties, as well as because of the choice of terms and methodologies embodied into the discussion of the correct uses of such concepts. Finally, this article calls for further enquiries into the studies of the nature of modern discourses in which different concepts are debated and contested.

Keywords: political science concepts, concepts' sphere of political science, interdisciplinary linguistic-political studies, political theory, social science research methodology, terminology science, comparative studies in politics

Существенно оспариваемые концепты как инструмент политических исследований: определение и характеристики

Максим Яковлев, Национальный университет «Киево-Могилянская академия»

Статья посвящена введенному в научный оборот еще в середине 1950-х гг. британским философом В. Б. Голли понятию «существенно оспариваемые концепты», которое все еще остается малоизвестным и недостаточно исследованным в украинской политической науке. В статье дается первоначальное определение существенно оспариваемых концептов, предложенное самим Голли, а также выделяются и объясняются предложенные им признаки таких концептов. В статье показано, что в названии кроется языковой нюанс, что указывает на то, что концепт не просто является спорным в том смысле, что он –

неоднозначний і не має чіткого визначення, а те, що по самій своїй природі (то єсть «суті», що відображено в першому слові названня) конкретний концепт стає об'єктом нескінченних дискусій про його значення і сенс і тому він є не «спорним», а саме «оспарюваним». В статті розглянуті і культурно-термінологічні нюанси, які виникають в умовах визначення концептів: критерії «appraisiveness» і «diverse descriptibility», яким підібрані українські мовні еквіваленти. В статті також виділені основні характеристики і ознаки суттєво оспарюваних концептів, зокрема їх ціннісна складова, внутрішня складність, різноманітна описовість, відкритість, взаємне визначення оспарюваності концептів з позицій тих сторін, які беруться ці концепти оспарювати, зразок або приклад, в якому корениться «концептуальне значення» і прогресуюче протиставлення навколо правильного визначення концепта і його коректного застосування. Разом з цими критеріями в статті виділені і уточнені особливості дискусійних практик навколо таких концептів. Так як в своїй доповіді Голлі не розглядає семантичні нюанси запропонованого їм терміна, в статті доводиться, що пошуки первинного значення якого-небудь концепта як лексеми може завести дослідника в тупик. За допомогою двох ілюстративних прикладів суттєво оспарюваних концептів – популізму в інтерпретації двох німецьких учених, Я.-В. Мюллера і Б. Штегемана, і авторського концепта нідерландського соціального психолога Ф. Схапера – вірусу популізму – в статті виділяється важливість ідеологічного виміру в підходах до політичних концептів, оспарюваність яких може бути обумовлена радикальною ідеологічною позицією. В статті показано, що в разі авторських концептів оспарюваним можуть бути конотації, запропонована підібраним автором терміном, а також його методологічний підхід. Серед перспективних для подальших наукових пошуків виділені дослідження типологій дискурсу, в яких неоднозначні концепти безпосередньо оспарюються.

Ключові слова: концептосфера політичної науки, концептологія, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження, політична теорія, методологія наукових досліджень, термінознавство, політична компаративістика.

Постановка проблеми.

Дослідження концептосфери будь-якої науки починається, вочевидь, з аналізу її складових, а саме – концептів різних рівнів, від метаконцептів до аллоконцептів [18]. Політологія як наука суспільно-поведінкова поєднує в собі потребу ґрунтовного теоретичного опрацювання широкого спектра суспільно-політичного життя, і водночас спрямовує свій евристичний потенціал на прикладні емпіричні розвідки, предметом яких є конкретні феномени владних відносин, процеси встановлення суспільного порядку денного, взаємодія держав на міжнародній арені тощо. В українській політичній науці дослідження окремих концептів є поширеною науково-дослідною практикою. Попри недостатню розвиненість міждисциплінарних взаємодій між лінгвістикою та політологією, українська політична концептологія все ж активно розвивається, свідченням чому є регулярні публікації, в яких конкретні феномени суспільно-політичного життя та владних відносин у ньому вивчаються не за допомогою методів статистики чи кількісного моделювання, а за допомогою традиційних методів гуманітаристики. Українська політична наука дуже повільно доєднується до англо-американської політологічної дослідницької традиції, в якій активно

розвинений є саме математико-статистичний апарат, на що вказує нестача українських вчених-політологів, які б активно працювали в кількісній методологічній традиції та проводили б, приміром, кореляційно-регресійний чи кростабуляційний аналіз на основі українських даних. Разом з тим традиційна українська політологія, яка загалом тяжіє навіть не стільки до якісної (в розумінні англ. qualitative, яку українські соціологи інколи називають якісницькою) дослідницької традиції, як до герменевтики в розумінні підходів до тлумачення текстів, не завжди встигає і за світовими трендами в цьому напрямі. Приміром, дослідницька робота в якісній традиції передбачає активне застосування найпоширенішого методу – інтерв'ювання, у різних його формах, тобто контакту з живими людьми, опитування політичних акторів та громадських діячів тощо. Дослідження концептосфери та концептології різних суспільно-поведінкових наук (політології, соціології, економіки, психології) в багатьох постіндустріальних країнах відбувається за рахунок посилення міждисциплінарної співпраці. Приміром, здобутки когнітивної лінгвістики застосовуються до дослідження політичних дискурсів так само, як і філософські дискусії про сучасні тренди впливають на теоретико-методологічні дебати в суспільствознавчих

дисциплінах. Уведений у 1956 р. у науковий обіг британським філософом В. Б. Голлі [5] термін «сутнісно оспорювані концепти» (англ. *essentially contested concepts*), вочевидь, з історичної точки зору не є чимось новим, проте дискусія про природу таких концептів активно триває донині. У цьому контексті українська політична наука, вочевидь, відстає від світових трендів. Попри традиційний ухил у бік до гуманітарної методології, в українській політології, принаймні у прикладі з сутнісно оспорюваними концептами, відчутна прогалина в дискусіях про природу метахтонних для політології та її галузевих напрямів концептів [18]. Ця стаття є першим кроком у заповненні цієї прогалини через визначення та окреслення характеристик концептів, які за своєї природою є сутнісно оспорюваними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Однією з найбільш впливових публікацій ХХІ ст., присвячених дослідженню концептів політичної науки як складової суспільствознавчого напрямку загалом, є праця американського методолога політичної науки та дослідника міжнародних відносин І. Гертца, що має промовисту назву: «Концепти соціальних наук: посібник з використання» [7]. Перше видання цієї книжки вийшло друком 2006 р. у видавництві Стенфордського Університету. У примітці у вступі І. Гертц пише, що він воліє не визначати концепти «напрямку», а через дискусію про те, в який спосіб їх конструювати, імпліцитно давати їм визначення [7, с. 1]. Його підхід є прагматично-утилітарним, оскільки основною метою роботи над концептом, на його погляд, є можливість такої концептуалізації, яка дозволяє операціоналізувати будь-який концепт до рівня чисельних показників, що їх можна опрацьовувати кількісно, у вигляді змінних. Натомість традиційний підхід до визначення концептів, в якому в центрі уваги є обговорення значення концептів, їх історична трансформація і т. п., І. Гертц називає семантичним [7, с. 3]. До представників цього підходу він відносить Дж. Сарторі [13], Дж. Геррінга [3], Д. Коллієра [4] як «провідних постатей у дослідженні концептів» [7, с. 3]. Серед не згаданих Гертцом визначною постають у порівняльних дослідженнях німецької традиції *Begriffsgeschichte* (історії понять) та англійських наукових розвідок з історії концептів є М. Ріхтер [12]. Знаковою публікацією, що яскраво відображає труднощі з теоретико-методологічного опрацювання концептів, стала минулорічна публікація дослідниці з Лондонської школи економіки (LSE) К. Грін, яка запропонувала термін *nomadic concepts* (українською можна перекласти як

«кочові концепти»), і цим авторка натякає на те, що концепти є не просто гнучкими чи не визначеними, а вони можуть свого роду кочувати просторами як різних дослідницьких тем, так і набувати у процесі таких «кочівель» нових значень [9]. Саме поняття «сутнісно оспорюваних концептів» (англ. *essentially contested concept*) запропонував британський філософ В. Б. Голлі [2]. Започатковану ним дискусію про сутнісну оспорюваність концептів підтримали та розвинули Дж. Н. Грей [8], К. Свонтон [17], Д. Коллієр [3; 4] та інші. Сам підхід активно застосовують по всьому світу: приміром, у 2018 р. дослідник з Марокко Х. Буяхі розглядає націоналізм як сутнісно оспорюваний концепт [2]. Разом з тим в українській політичній науці цей термін, як і власне підхід, який він позначає, є маловідомим.

Відтак, мета цієї статті: визначити сутнісно оспорювані концепти як інструмент політологічних розвідок. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких взаємопов'язаних завдань: 1) з'ясувати мовно-термінологічні особливості визначення сутнісно оспорюваних концептів в оригінальному викладі В. Б. Голлі, який увів в обіг це поняття; 2) викласти основні характеристики та ознаки сутнісно оспорюваних концептів; 3) проілюструвати евристичний потенціал запропонованого підходу до політичних концептів як до сутнісно оспорюваних.

Виклад основного матеріалу.

Британський філософ В. Б. Голлі у своїй доповіді «Арістотелівському товариству» 1956-го р. [5] представив поняття «сутнісно оспорюваних концептів» (англ. *essentially contested concept*), яке з того часу породило цілий напрям дискусій та обговорень не лише запропонованого ним підходу, але й сутнісної природи багатьох метахтонних [18] для політичної науки концептів. Перед тим, як розглянути характеристики цього поняття, звернімо увагу на лінгвістичні аспекти, оскільки у випадку з багатьма іншими термінами при перекладі українською мовою втрачається низка нюансів: по-перше, *essentially* вказує на те, що в самій «суті» або в самому «єстві» концепту закладені передумови, які роблять певні концепти «за визначенням» такими, що з приводу них будуть точитися спори та вестися дискусії; 2) *contested* означає, що концепти оспорюються увесь час, щодо них ведуться не просто дискусії, а відбуваються протистояння різних підходів, у межах яких встановлюється значення концептів (бо для англійської людини це слово пов'язане з однокореневим *contestation*, що має значення «протистояння», «змагання» тощо). Спірність чи оспорюваність питання має ключове

значення для запропонованої концепції Голлі, оскільки він наголошує, що йдеться не просто про ті концепти, щодо яких йдеться *contestation*, тобто боротьба чи протистояння, а про ті, властивістю яких є саме *contestedness* – оспорюваність. Цей термін був взятий на озброєння низкою вчених: одним із перших у 1977 р. британський філософ Дж. Н. Грей присвятив свою статтю поняттю *contestability* – оспорюваності – концептів у соціальних науках, але пізніше все ж більш уживаним став термін *contestedness* [8], про яку 1985-го р. напише К. Свонтон, стаття якої започаткує новий виток дискусії щодо сутнісно оспорюваних концептів, попри досить критичне ставлення до евристичного потенціалу запропонованого Голлі підходу з позиції Свонтон [17].

У першому ж абзаці своєї доповіді (яка пізніше була опублікована в матеріалах Аристотелівського товариства, які видає Оксфордський університет) Голлі наводить ілюстративний приклад – «твір мистецтва». Він пише, що цей концепт може бути оспорюваним (в оригіналі – *is liable to be contested*) через «очевидну незгоду – і подальшу потребу у філософському розкритті смислу – належного та загального вживання терміну "вигір мистецтва"» [5, с. 167]. На основі цього прикладу філософ переходить до розкриття ключової характеристики сутнісно спірних концептів: «не існує жодного чітко визначеного (анг. *definable*, тобто такого, який можна було би визначити) загального використання [цих термінів], які можна було би встановити як правильні чи коректні використання» [5, с. 168]. Голлі намагається дати відповідь на питання про те, чому ж саме такого використання (і, відповідно, способу визначення того, яке використання є правильним) не існує і, відповідно, які це має наслідки. Оскільки введене поняття є складним для розуміння, Голлі кілька разів уточнює, що сам він має на увазі, коли говорить про такі концепти, як, приміром: «саме це я маю на увазі, коли кажу про те, що існують концепти, що є сутнісно спірними, концепти, належне (англ. *proper*) використання яких неминуче тягне за собою нескінченні диспути про їхнє належне використання з боку тих, хто ними користується» [5, с. 169]. Варто зауважити, що, як і належить професійному філософу, В. Б. Голлі розкладає свій підхід з низкою ілюстративних прикладів та в аналітичній традиції виводить з них основні положення на підтримку своїх поглядів.

Перед тим, як викласти умови, за якими досліджуваний концепт можна визначити як оспорюваний (тобто не спірний в тому значенні, що певний термін на позначення якогось явища є

не найкращим можливим терміном, а саме в розрізі того, що самий концепт є таким, що з приводу нього неминуче, як вже було процитовано вище, будуть вестися дискусії, в яких ті, хто послуговуються цим концептом, будуть сперечатися щодо того, яке визначення і розуміння концепту є правильним), Голлі наводить приклад, який він сам називає «штучним». Він розглядає концепт ЧЕМПІОН. Як відомо, у лінгвістиці саме великими літерами прийнято відображати концепти, тож у цій статті послідовно концепти будуть подаватися саме так, на відміну від праць філософів, які інколи подають їх у лапках, інколи – просто курсивом. З одного боку, вибір саме такого прикладу може видатися дивним, але він стає зрозумілим, якщо ми подивимося на перший критерій оспорюваності концепту – концепт «має бути *appraisive* в тому смислі, що він позначає або визнає якийсь вид цінного досягнення (*valued achievement*)» [5, с. 171]. Голлі обрав саме цей віддієслівний прикметник, оскільки він конотує до дієслова *praise* (хоча етимологічно дієслово *appraise* мало форму *apprise* і, відповідно, його першопочатковий корінь це «ціна»), що, зокрема, означає «хвалити», відповідно, до *appraise* дієсловами-синонімами є *assess* та *evaluate*, але «елемент похвали» міститься саме в *appraise*. Бути чемпіоном, серед усього іншого, означає бути тим, кого хвалять за досягнення. Ідея про те, що оспорювані концепти мають групи людей, які «хвалять» конкретні аспекти концепту та «змагаються» за них з іншими групами (влаштовують своєрідний «чемпіонат», в якому немає об'єктивних критеріїв для визначення чемпіонів), червоною ниткою проходить через усю доповідь Голлі.

Другий критерій для визначення концепту як сутнісно спірного Голлі визначає досить просто – внутрішня складність, що є самоочевидним і не потребує глибокого огляду, зважаючи на обмежений обсяг статті. Наступний, третій критерій, є, натомість, дещо складнішим – знову ж таки, у першу чергу через мовний нюанс, закладений в оригінальній назві: *diverse describability*, а не *description* як просто «опис» чи «описування» (у цьому аспекті українська мова дозволяє підкреслити нюанс, приміром, між виміром як продуктом вимірювання та вимірюванням як процесом, що, приміром, важче зробити в російській, оскільки там є одне слово *измерение* на позначення як результату, так і процесу). Відповідно, наголос робиться на тому, що концепту притаманна різноманітна описуваність. У ґрунтовній оглядово-аналітичній статті групи авторів під керівництвом відомого методолога та політолога з Каліфорнійського університету в

Берклі Д. Колліера, що присвячена стану розробки сутнісно спірних концептів як дослідницької теми станом на 2006 р., пишуть, що критерії внутрішньої складності та різної описовості є тісно між собою пов'язаними, бо «внутрішня складність концепту уможливорює те, що різні користувачі можуть розглядати чи описувати його смисл в різний спосіб» [3, с. 216]. Як пише сам Голлі, той факт, що концепт з самого початку може бути описаний дуже по-різному, вказує на те, що «немає нічого абсурдного чи суперечливого (англ. *contradictory*)» [5, с. 117–118] в існуванні різних, відмінних один від одного смислів концепту.

Наступним, третім критерієм є відкритість концепту, під чим розуміється те, що «визнане [ціннісне] досягнення має бути таким, щоб воно дозволяло суттєву модифікацію з огляду на зміни обставини й умови і таку модифікацію не можна приписати (*prescribe*) чи передбачити наперед» [5, с. 172]. Як приклад, Голлі пише про концепт ДЕМОКРАТІЯ і про «демократичні цілі», які можуть «підвищуватися чи знижуватися» [5, с. 186], тож «демократичні досягнення» завжди визначаються умовами, в яких їх визначають. Це добре видно в історичному розрізі, бо з позицій сучасності, скажімо, жодну країну ХІХ ст. важко назвати демократичною через відсутність загального виборчого права, виключення з політичного життя широких верств населення тощо.

Наступним критерієм є визначення спірного характеру концепту сторонами, які його оспорожують. Цей критерій є досить очевидним, бо якщо ніхто не береться оспорожувати конкретне значення конкретного концепту, про його оспорожаність годі було б говорити. Утім наступний (шостий) критерій є не настільки зрозумілим, ба більше, як пишуть деякі дослідники, він підриває саму концепцію оспорожаності – *example*, що можна перекласти як «взірець» [5, с. 176]. Оскільки першим ілюстративним прикладом у Голлі є концепт ЧЕМПІОН, то й взірці він наводить як «прототипи гри», зразок того, як слід грати певну гру тощо [5, с. 176–177], утім, мабуть, найзрозуміліше про це він пише тоді, коли каже, що люди мають поділяти уявлення, що вони грають в одну й ту ж саму гру [5, с. 175]. Проблема полягає в тому, що якщо є якийсь взірець, щодо якого панує згода, то цей компонент вже не є оспорожуваним, а лише, так би мовити, «нашаруванням» до нього. Звісно, розгляд цієї лінії критики потребує ретельнішого розгляду, утім обмеження цього критерію варто мати на увазі.

Нарешті, останнім критерієм є те, що через «прогресивне змагання» (англ. *progressive*

contestation) буде покращуватися «концептуальне застосування» концепту [3, с. 212] або через «змагання за визнання між різними користувачами концепту» [5, с. 180] покращуватиметься як його вживання, так і розуміння. Безумовно, цей критерій радше звучить як оптимістичний прогноз, ніж наріжна ознака оспорожаності концепту. Утім, Голлі пропонує два важливих зауваження, які він не виділяє в окремі критерії, але які прояснюють його підхід: 1) слід зважати на те, що опертя на факти не вирішує спірність, оскільки «багатовимірний опис фактів чи класифікація певних фактів є можливою» [5, с. 174]; 2) на відміну від перевірки наукових гіпотез (у природничих науках), немає «визнаних загальних методів чи принципів для вирішення, яка гіпотеза перемагає» [5, с. 179] і в принципі не існує «кількісної системи» [5, с. 177], тобто кількісних показників, за якими можна було, так би мовити, розсудити, який з концептів є кращим; 3) сутнісна оспорожаність проявляється в тому, що прибічники конкретних застосувань концептів, що вони їх вважають правильними (на відміну від позицій інших груп), здійснюють просування своєї позиції «*aggressively and defensibly*» [5, с. 177], тобто вони роблять це агресивно і при цьому займають активну захисну позицію стосовно своїх поглядів на (єдине) правильне застосування та тлумачення обговорюваного концепту.

Розглянувши визначення та основні умови класифікації концептів як сутнісно оспорожуваних, перейдемо до розгляду можливостей його застосування на ілюстративних прикладах. Для першої ілюстрації візьмемо концепт ПОПУЛІЗМ. Безумовно, саме явище популізм є складним й багатовимірним, однозначного його визначення серед вчених немає, існує низка тлумачень популізму як «тонкої ідеології», як стилю політичної риторики, як способу мобілізації виборців (або загалом – прошарків населення тощо). Утім можна сказати, що як концепт ПОПУЛІЗМ містить в собі елемент оспорожаності, що можна проілюструвати на прикладі двох праць: «Що таке популізм?» німця, викладача Стенфордського університету Я.-В. Мюллера та його співвітчизника, професора Вищої школи акторського мистецтва ім. Ернста Буша у Берліні Б. Штегемана. Я.-В. Мюллер починає свою книжку з питання: «А хто взагалі не популіст?» [10, с. 9], і у вступі він веде мову саме про критерії визначення популізму та тих, кого можна вважати популістами [10, с. 9–23]. Серед іншого він зауважує, що цим поняттям можуть зловживати для того, щоб у політичній боротьбі відмежовуватися від своїх опонентів, яких можна просто «обізвати»

популістами. Таку ж ідею озвучує і Б. Штегеман, який навіть назвав один із підрозділів своєї книжки *Populismusvorwürfe – «закиди в популізмі»* [16, с. 31–33], проте, на його думку, «роздутий закид у популізмі є симптомом переляканої ліберальної громадськості...яка відчуває загрозу своєму панівному (нім. *hegemoniale*) стану» [16, с. 31]. Я.-В. Мюллер також пише про «техніки панування» (нім. *Herrschaftstechniken*) [10, с. 74], однак він, на відміну від свого земляка, не виокремлює якусь одну, конкретну сторону, яка становить основну загрозу, у той час як для Б. Штегемана «популізм у часі свого народження є повстанням тих, хто є виключеним з панівного дискурсу...тому популізм цього часу є тим, чим свого часу був марксизм» [16, с. 35]. Б. Штегеман у своїй книжці послідовно обґрунтовує тезу про те, що небезпечним є саме «ліберальний популізм», який є «розгорнутою технікою постполітичної влади (нім. *Macht*)» [16, с. 40]. Цікаво, що в розділі, який безпосередньо присвячений ліберальному популізмові і так і називається – *Liberaler Populismus*, Б. Штегеман згадує Я.-В. Мюллера, пише, що його визначення популізму є корисним, простим і зрозумілим [16, с. 64], проте одразу ж переходить до постулювання своєї політичної позиції: «з таким методичним визначенням популізму [визначенням Мюллера] зміст політичних висловлювань можна аналізувати більш нейтрально. Критика [валюти] євро, капіталізму чи форм панування еліт може бути або популістською, коли вона займає обґрунтовану волю народу (нім. *Volkswille*), або вона може бути легітимною політичною точкою зору (нім. *Meinung*), яка мусить бути дискутованою, незалежно від того, влаштовує вона панівні інтереси чи ні» [16, с. 64–65]. Відповідно, маємо приклад, в якому ніби існує згода щодо ключових характеристик концепту ПОПУЛІЗМ, але він наповнюється не просто іншим змістом, але й обґрунтовується на рівні полеміки з чітких ідеологічних позицій, у цьому випадку – лівацьких, в яких ліберальні (в розумінні Б. Штегемана) ідеали відверто критикуються, якщо не дискредитуються (приміром, один з розділів називається «Як лібералізм продає свободу» [16, с. 87]). Також варто зауважити, що, мабуть, Я.-В. Мюллер навряд чи би погодився з формулюванням «обґрунтована воля народу», що його видно з наведеної вище цитати з Б. Штегемана, оскільки саме уявлення про те, що існує воля народу, яку можна висловити (а тим більше – обґрунтувати), він критикує як ознаку популізму [10, с. 47–48]. Відтак ми маємо цікаву ілюстрацію сутнісної оспорюваності концепту, який дозволяє відкритість тлумачень, для якого немає чітких кількісних

показників (чи системи показників або суворих принципів), за якими можна було би визначити, що є популізмом. Також популізм можна описувати з різних позицій (науково-неупереджених чи лівацько-антиліберальних, як видно з наведеного вище прикладу), і ці позиції також визнають сутнісну оспорюваність концепту, який вони порізнному розуміють.

Цікаво зауважити, що на самому початку своєї праці Б. Штегеман своїми словами формулює ознаки сутнісної оспорюваності популізму як концепту: «популізм неможливо визначити ані через його зміст, ані через його форму, а лише через ті відносини, в які він ставить ці дві складові. Тому популізм належить до риторичних і перформативних культуральних технік (нім. *Kulturtechniken*)» [16, с. 14]. Як і писав Голлі, визначення змістовних ознак не дає можливості досягти консенсусу щодо правильних критеріїв визначення, особливо щодо тих концептів, які будуть агресивно захищатися його прибічниками, а це, вочевидь, може здійснюватися і за допомогою риторики, і «перформативних технік», про які пише Б. Штегеман. У принципі можливість дискутування, обґрунтування своєї позиції і т. п. вимагає, з очевидністю, певної неупередженості, емоційної нейтральності, тобто поля для дискусії. Голлі вважав, що це не приведе до концептуальної згоди щодо значення тих концептів, які за своєю суттю є оспорюваними, але допоможе розкрити й «розвинути» їхній зміст [5, с. 197–198]. Критики Голлі писали пізніше про те, що, навпаки, множинні дискусії про концепти можуть розвивати їхній зміст і не сприяти «проясненню ситуації», а навпаки – заплутувати дослідників. Колишній професор філософії віденського Університету прикладних мистецтв Р. Пфаллер описує одну з передумов, чому такі дискусії, про які пише Голлі, стають у наш час неможливими. На його думку, основну проблему становить надмірна політична коректність, завдяки якій з суспільного і політичного дискурсу нашого часу зникає те, що він називає *Erwachsener Sprache*, що дослівно можна перекласти як «мова дорослих» [11]. Приміром, він пише про те, що надмірна політична коректність викривляє принципи неупередженої аргументації, унаслідок чого рацію має не той, хто краще обґрунтовує та доводить свою позицію, а той «хто відчуває себе найбільш ображеним» [11, с. 55]. Питання про те, наскільки сутнісна оспорюваність концептів є позитивним явищем, яке через посилення якості дискусії про значення і коректне застосування досліджуваних концептів може покращити наші знання про них, у наш час не має однозначної відповіді. У часи

посилення емоційної складової диспутів про категорії та поняття, зважаючи на переосмислення поняття «політична коректність», можливості для неупереджених дискусій обмежуються, що, вочевидь, потребує подальшого наукового опрацювання.

Як видно з основних характеристик сутнісно оспорюваних концептів, питання ономазіологічних досліджень концептів (тобто з позицій семантики та ономазіології) В. Б. Голлі не торкається. Вочевидь, у галузі лінгвістики є багато напрацювань, які можна і варто було би застосувати до дослідження концептів. Про такі можливості у своїй статті 2016-го р. зокрема пише дослідник з Лондонського Університету Ф. Беренкеттер – у розрізі когнітивної лінгвістики [1, с. 5]. Разом з тим, варто зауважити, що почасти В. Б. Голлі, (пригадаймо, що свою концепцію він запропонував у 1950-их рр., коли, приміром, когнітивна лінгвістика була ще далека від тих напрацювань, які вона має сьогодні, а відомий лінгвістичний поворот відбувся щонайменше на 10 років пізніше після доповіді Голлі, бо відома антологія Р. Рорті під однойменною назвою «Лінгвістичний поворот» побачила світ у 1967 р.) у часи якого міждисциплінарні лінгвістично-філософські розвідки перебували у процесі становлення, у дечому має рацію. Уявлення про те, що в якогось слова є правильне і єдине коректне першопочаткове значення, часто може завести дослідників у глухий кут. Професор історії ідей (данською мовою дисципліна називається *idéhistorie*) Ольборзького університету Г.-Й. Шанц у своїй невеличкій монографії, присвяченій концепту СВОБОДА, один з підрозділів назвав «ілюзорні уявлення про свободу» [14, с. 8–9], в яких одним з таких уявлень є саме ілюзія про першопочаткове значення самого слова: «з точки зору історії мови (дан. *sproghistorisk*) на мікрорівні ми можемо побачити, що уявлення про першопочаткове значення (дан. *oprindelig betydning*) [поняття свободи] є ілюзорним» [14, с. 9]. Позиція Г.-Й. Шанца імпонує своєю радикальністю, бо він заявляє, що саме уявлення про те, що перше в історичній перспективі визначення слова може бути «правильним», саме по собі є ілюзією. Відтак ми маємо віддати належне В. Б. Голлі, який свого часу утримався від занурення в семантичні нюанси дослідження концептів.

Спробуймо також розглянути можливості застосування підходу Голлі до дослідження категорії концептів, що їх можна назвати авторськими. Нідерландський соціальний психолог Ф. Схапер, інженер за першою освітою, якого за це ласкаво називають «інженером в психології», 2015-го р.

видав об'ємну книгу під назвою «Вірус диктатора. Погані приклади для наслідування дають погані результати» [15]. У ній він обґрунтовує свій погляд на історію різних диктатур крізь призму персоналій – конкретних диктаторів через концепт ВІРУС ДИКТАТОРСТВА (в оригіналі нідерландською термін звучить *dictatorvirus*, хоча по тексту книжки автор говорить саме про диктаторство як феномен). По-перше, саме використання у назві слова «вірус» натякає на те, що диктаторство як явище може бути «заразним» і, відповідно, воно може уражати людей, які, відповідно, після цього «хворіють на диктаторство». По-друге, очевидним зауваженням може бути те, чи можна, умовно, усіх диктаторів «підігнати» під якусь одну пояснювальну схему. З іншого боку, авторський концепт Ф. Схапера має і свої позитивні, сильні сторони: 1) він дозволяє виокремити спільні риси, за допомогою яких можна досліджувати авторитарні тенденції правителів сучасності; 2) ставить питання про різні впливи історичних постатей одні на одних (приміром, він пише про те, що приклад Олександра Македонського «наснажував» (нідерл. *inspireert*) Юлія Цезаря та Наполеона, і, як наслідок, вони «індентифікували себе з ним та імітували його» [15, с. 35], і подібні зв'язки Схапер простежує між іншими диктаторами, серед яких є Бокасса, Саддам Хусейн, Путін та багато інших). Серед спільних рис, за якими можна визначити, що людина стала «ураженою вірусом диктаторства», Ф. Схапер, зокрема, виокремлює такі, як: манія величчя (нідерл. *grootheidswaan*) самовиправдання (нідерл. *zelfrechtvaardiging*), удавані вибори чи імітації виборів, так би мовити вибори без вибору (нідерл. *schijnverkiezing*) та дванадцять інших. Політологи вочевидь погодяться, що імітація демократичних практик у вигляді проведення імітації виборів, коли результати голосувань відомі наперед через фальсифікації, або коли опозиційні сили в принципі до участі не допускаються, притаманна країнам, якими керують диктатори. Натомість, такі категорії як «манія величчя» та «самовиправдання» лежать за межами політологічного дискурсу та стосуються психології особистості. У цьому аспекті ми маємо як сильний, так і слабкий бік запропонованого Ф. Схапером концепту: він дозволяє інтегрувати в собі знання з різних галузей (у наведеному прикладі – з політології та з психології), але провокує дискусію про обґрунтованість такого поєднання, яке може бути неупорядкованою сумішшю поглядів, а не продуманою комбінацією аналітичних категорій. Вочевидь, як позитивно, так і негативно можна подивитися на питання про те, як сприймати

авторський концепт, який апріорі пропонується як міждисциплінарний (політологічно-психологічний), проте спрямований на дослідження феномену в розрізі однієї з наукових галузей (у цьому прикладі – політології). Таким чином, можемо підвести проміжний висновок про те, що авторські концепції можуть бути сутнісно оспорюваними за своєю методологією, за запропонованим підходом, за ключовими категоріями, інтегрованими в ньому тощо.

Висновки

Розглянувши визначення поняття «сутнісно оспорювані концепти» та виклавши його наріжні характеристики, проілюструвавши можливості його застосування, можемо перейти до формулювання таких висновків: 1) основна мовно-термінологічна особливість сутнісно оспорюваних концептів в оригінальному викладі В. Б. Голлі криється у назві, яка вказує на те, що концепт є не просто спірним у тому значенні, що він є неоднозначним чи не є чітко визначеним, а те, що за самою своєю природою (тобто «суттю», що відображено у першому слові словосполучення англійською мовою – essentially, яке конотує до «суті» англійською мовою – essence) конкретний концепт свого роду «приречений» бути об'єктом нескінченних дискусій щодо його значення та смислу; 2) два важливих мовно-термінологічних нюанси криються в критеріях визначення концептів як сутнісно оспорюваних, а саме: перший критерій *appraisiveness* вказує на «ціннісні досягнення», без яких не обходяться дискусії між різними групами про коректне застосування концептів, а також *diverse describability* як можливість різноманітної описуваності концепту, не як одноразового акту надання опису, а постійного описування в залежності від мінливих історичних обставин та суспільно-політичних реалій; 3) основними характеристиками та ознаками сутнісно оспорюваних концептів є їхня ціннісна складова, внутрішня складність, різноманітна описуваність, відкритість, взаємне визначення оспорюваності концептів з позицій тих сторін, що беруться ці концепти оспорювати, зразок чи взірць, в якому коріниться «концептуальне значення» та прогресує протистояння щодо правильного визначення концепту та його коректного застосування; 4) хоча мовні загалом й ономаціологічні

підходи зокрема в оригінальній концепції Голлі не розглядають, слід зважати на те, що уявлення про правильне, першопочаткове значення якогось концепту як лексеми може заводити дослідника в глухий кут, бо саме це уявлення є частиною ілюзії про коректне першопочаткове значення, як про це, зокрема, пише данський професор Г.-Й. Шанц; 5) навівши два ілюстративних приклади сутнісно оспорюваних концептів – ПОПУЛІЗМ в інтерпретації двох німецьких науковців, Я.-В. Мюллера та Б. Штегемана, та авторський концепт нідерландського соціального психолога Ф. Схапера ВІРУС ДИКТАТОРСТВА, очевидно стає важливістю ідеологічного виміру під час розгляду визначень чи підходів до політичних концептів, оспорюваність може бути обумовлена радикальною ідеологічною позицією, зберігаючи при цьому базове розуміння основи концепту, що є спільним для інших дослідників; у випадку авторських концептів, оспорюваних можуть бути конотація, запропонована термінологічним вибором автора, закладений у ньому методологічний підхід, а також властивості феномена, що їх покликаний охопити і втілити у собі такий концепт.

Перспективними для подальших досліджень, вочевидь, є питання про подальші напрями застосування підходу до концептів, запропонованого В. Б. Голлі, який заявив, що є такі концепти, які просто приречені бути оспорюваними з різних, зокрема й з ідеологічних, позицій. Голлі оптимістично дивився на евристичний потенціал свого підходу. Зокрема, як зазначалося в статті, він вірив у те, що ґрунтовні наукові дискусії про значення і використання концептів покращуватимуть якість нашого знання та відкриватимуть нові горизонти. У цій статті наводиться зауваження австрійського науковця Р. Пфаллера про те, що одним із наслідків посилення політичної коректності є унеможливлення дискусій на певні теми. Він також пише про докорінну зміну стилю дискусій, і саме цю зміну він назвав «зникненням мови дорослих з політики та культури». Відтак питання про подальші застосування сутнісно оспорюваних концептів як дослідницького підходу в сучасних реаліях, особливо в Україні, є цікавою і перспективною темою для подальших наукових розвідок.

REFERENCES

1. Berenskoetter, F. (2016). Approaches to Concept Analysis. *Millennium: Journal of International Studies*, 45(2), 151–173. doi:10.1177/0305829816651934
2. Bouyahi, H. (2018). Nationalism as an essentially contested concept. *Journal of Liberty and International Affairs*, 4(1), 46–57.
3. Collier, D., Hidalgo, F. D., & Maciuceanu, A. O. (2006). Essentially contested concepts: Debates and applications. *Journal*

of *Political Ideologies*, (11)3, 211–246. doi: 10.1080/13569310600923782

4. Collier, D., & Mahon, J. E. (1993). Conceptual "Stretching" Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. *American Political Science Review*, 87(04), 845–855.
5. Gallie, W. (1956). Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56, 167–198.
6. Gerring, J. (2012). *Social Science Methodology. A Unified Framework*: second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Goertz, G. (2006). *Social Science Concepts. A User's Guide*. Princeton University Press.
8. Gray, J. (1977). On the Contestability of Social and Political Concepts. *Political Theory*, 5(3), 331–348.
9. Greene, C. (2019). Nomadic Concepts, Variable Choice, and the Social Sciences. *Philosophy of the Social Sciences*, 50(1), 3–22. doi:10.1177/0048393119878783
10. Müller, J.-W. (2016). *Was is Populismus? Ein Essay*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
11. Pfaller, R. (2018). *Erwachsenensprache. Über ihr Verschwinden aus Politik und Kultur*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
12. Richter, M. (1995). *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. New-York: Oxford University Press.
13. Sartori, G. (1970). Concept Misformation in Comparative Politics. *American Political Science Review*, 64(04), 1033–1053.
14. Schanz, H.-J. (2012). *Frihed*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
15. Schaper, F. (2015). *Het dictatorvirus. Slecht voorbeeld doet slecht volgen*. Scriptum.
16. Stegemann, B. (2017). *Das Gespenst des Populismus. Ein Essay zur politischen Dramaturgie*. Berlin: Verlag Theater der Zeit.
17. Swanton, C. (1985). On the "Essential Contestedness" of Political Concepts. *Ethics*, 95(4), 811–827.
18. Yakovlyev, M.V. (2019). Metakhtonni kontsepty politychnoi nauky: zasady porivnialnoho sotsiokohnityvnoho analizu [Metachthonous concepts of political science: fundamentals of comparative sociocognitive analysis] *Hileia: naukovyi visnyk – Gileya*, 142(3), 118–121. [in Ukrainian].

Яковлев Максим Владимирович

Кандидат політичних наук, доцент
Національний університет «Києво-Могилянська
академія»
04070, м. Київ, вул. Г. Сковороди, 2

Yakovlyev Maksym

Ph.D. of Political Sciences, Assoc. Prof.
National University of Kyiv-Mohyal Academy
2, Skovoroda Ave., Kyiv, 04070, Ukraine

Email: yakovlevmv@ukma.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7774-3513

Цитування: Яковлев М. В. Сутнісно оспорювані концепти як інструмент політологічних розвідок: визначення і характеристики. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 17–26.

Citation: Yakovlyev, M. V. (2020). Sutnisno osporiuvani kontsepty yak instrument politolohichnykh rozvidok: vyznachennia i kharakterystyky [Essentially contested concepts as a tool in political studies: definition and criteria]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 17–26.

Стаття надійшла / Article arrived: 06.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2020